ڊاڪٽر تهمينه مفتي
[پروفيسر/محقق ۽ ڪهاڻيڪار]

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو تحقيقي مقالو: اڻويهين صديءَ جي ابتدائي دور ۾ انگلينڊ جي شاعريءَ ۾ تصوف ـ هڪ اڀياس

Dr. Gurbuxani's Dissertation: Mysticism in the early Nineteenth Century English Poetry-A critical study

Abstract:

The renowned scholar and the Bhittian expert and connoisseur Dr. Hotchand Molchand Gurbuxani edited and annotated the poetic compendium of Latif through a modern research -based framework. His painstaking studies into the world literature led him to the pinnacle of erudition. He was born in 1883 in Hyderabad and died on February 11,in 1947.In his highly scholarly Prologue to Shah jo Risalo ,popularly known as "Muqadama Latifi", he delved deep into the mysteries of Philosophy, aesthetics ,linguistics ,lexicography and various shades of pristine religion, interpreting these in the light of various disciplines :Tasawuf, Vedanta, Unity in Diversity and Diversity in Unity as seen through the prism of Sanskrit. Dr. Gurbuxani's Dissertation "Mysticism in the early nineteenth Century Poetry of England" is based on three leitmotifs (1) Sufism (2) The internal orders of Sufism and how to remove their inherent contradictions. (3) To arrive at a comprehensive definition of Tasawuf. This article undertakes a comparative study of important Nineteenth Century English poets with Oriental, Indian and Persian poets, with reference to their individual thought, mystical elements and actions. Its conclusion discovers a remarkable concurrence in their mystical perceptions and intellectual integrated processes. This homogeneity is achieved via contextual-syntactical findings by this study.

سنڌ جي نامور عالم، ڀٽائيءَ جي پارکو ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جو جنم 8 مارچ 1883ع تي حيدرآباد ۾ ٿيو ۽ سندس لاڏاڻو 11 فيبروري 1947ع تي ٿيو. گربخشاڻي صاحب، شاهه لطيف جي ڪلام (رسالي) کي جديد تحقيقي انداز سان ترتيب ڏنو. تصوف جي موضوع تي سندس تحقيق ۽ عالمي ادب جي مطالعي کيس علم جي عروج تي پهچايو. هو سنڌيءَ سان گڏ انگريزي ۽ فارسي زبانن تي پڙ

وڏو عبور رکندو هو. گربخشاڻيءَ جي قلمي پورهئي ۾ 1915ع ۾ تاريخي ناول ’نورجهان‘, ’شاهہ جو رسالو‘ (ٽي ڀاڱا) 1923ع کان 1931ع تائين‘ لکي ڇپرايائين. رسالي جو چوٿون ڀاڱو بہ تيار هو پر اهو اڻڇاتل سببن جي ڪري ڇپجي نہ سگهيو ۽ اڄ اهو اڻلڀ آهي. 1934ع ۾ لنواريءَ واري بزرگن جو تذڪرو ’لنواريءَ جا لعل‘ جي نالي سان لکيائين. هن جو وڏو تحقيقي ڪم ’يورپي شاعريءَ ۾ تصوف‘ جي عنوان تي ڊاڪٽريٽ جو مقالو "Mysticism in the early nineteenth century, poetry of England" آهي, ان کان سواءِ سندس انيڪ مضمون ۽ مقالا ٽڙ پکڙ ڇپيل آهن. اُنهيءَ دور ۾ سنڌي ٻوليءَ کي يونيورسٽيءَ جي درجي پهچائڻ بابت سندس جاکوڙ بابت پروفيسر ڊيڪي منشاراماڻي پنهنجي مقالي ’گربخشاڻيءَ جو جيون چرتر ۽ رچنائون‘ ۾ لکي ٿو تہ:

”پرنسيپال سنگهہ چندا سنگهہ شهاڻيءَ جي چوڻ تي سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود ڇپيل ساهت تي 1921ع ۾ انگريزيءَ ۾ رپورٽ تيار ڪيائين. جنهن جي آڌار تي بمبئي يونيورسٽيءَ جي اختياري وارن بي.اي جي سطح تي سنڌو وشيہ (مضمون) کڻڻ جي اجازت ڏني ۽ سنڌي پاس ڪورس ۾ پاڙهڻ ۾ آئي. اها رپورٽ ڊي جي سنڌ ڪاليج مسيلني ۾ ‘A brief survey of published Sindhi Literature’ جي عنوان سان بہ شامل آهي, اُن رپورٽ/ ليک مان ڊاڪٽر صاحب جي سنڌي ادب بابت معلومات ۽ زوردار پُر دليل لکڻيءَ جو پتو پوي ٿو“

هو ان بابت وڌيڪ لکي ٿو تہ:

”انگريزيءَ ۾ سنڌي ساهتيہ تي سندس هڪ ننڍو ليک 1946ع ۾ فلاسفيڪل لئبريري نيويارڪ جي اشاعت "Encyclopedia of literature" جي پهرئين جلد جي صفحي 554_557 تي ڏنل آهي“ (1)

هو گربخشاڻيءَ جي علمي قابليت بابت هن ريت لکي ٿو تہ:

”جيڪڏهن اسين مقدمہ لطيفي, روح رهاڻ, رسالي جي شرح ۽ اڻ ڇپيل تحقيقي مقالي تي سرسري نظر ڊوڙائينداسين تہ پليءَ پت معلوم ٿيندو تہ هن جو فارسي, انگريزي, سنڌيءَ ۽ سنسڪرت ساهت جو مطالعو ڪافي وسيع هو فلسفي, تاريخ, علم لغات, علم صرف و نحو (وياڪرڻ), ويدانت ۽ تصوف بابت پنهنجي سهيوڳين ۽ سنڌ جي عالمن کان هو ڪافي مٿي هو پير علي محمد راشديءَ جي لفظن ۾

”تصوف جي تاريخ ۽ اصولن جو اهڙو ڄاڻو هو جهڙس ٻيو ڪو ان زماني ۾ گهٽ ۾ گهٽ مون کي تہ نظر ڪونہ ٿي آيو“.(2)

جي.ايم سيد ڪتاب ’جنب گذاريم جن سين‘ ۾ سندس تصوف ڏانهن لاڙي ۽ اُن جو علم پرائڻ بابت ڄاڻائي ٿو تہ:

”سندس ڏاڏو ۽ والد صوفي خيالن جا هئا ۽ شاهہ عنايت صوفي جهوڪ جي درگاهہ جا معتقد هئا. ڊاڪٽر صاحب کي ان ڪري ننڍي هوندي کان صوفيانہ تعليم ۽ تربيت مليل هئي“ (3)

پاڻ 1926ع ۾ لنڊن وڃڻ کان پهرين هندستان جي صوفي خيال ۽ فڪر، اسلام ۾ تصوف ۽ عيسائيت ۾ صوفي ازم جو ڳوڙهو مطالعو ڪيو ۽ ان خيال جو قائل ٿيو تہ صوفيانہ خيال هڪ عالمي فڪر آهي. ان مطالعي جي نتيجي ۾ 1928ع ۾ ”Mysticism in the early nineteenth century, poetry of England“ جي عنوان سان مقالو لکي. پي. ايچ. ڊي جي ڊگري حاصل ڪئي. شاهہ جي رسالي ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ انگريزي، فارسي ۽ ننڍي کنڊ جي تصوف ۽ صوفي فڪر جي گهري مطالعي ۽ اثر هيٺ شاهہ لطيف جي فڪر ۽ خيال کي پرکيو. رسالي ۾ سندس فڪر ۽ خيال جو اظهار پوريءَ وضاحت سان موجود آهي.

تحقيق جي انهيءَ سفر ۽جاکوڙ ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻي جديد علمي تحقيقي اصولن موجب ’شاهہ جي رسالي‘ کي ترتيب ڏئي، جديد علمي تحقيق جو بنياد رکيو ۽ هي رسالو مثال ٿي سامهون آيو. رسالي ۾ سندس لکيل مقدمو ’مقدمہ لطيفي‘ جي عنوان سان مشهور ٿيو ۽ ڌار ڪتابي صورت ۾ بہ ڇپيو. ’مقدمہ لطيفي‘ ۾ هن خاص عنوان جن ۾ تصوف، ويدانت، ڪثرت ۾ وحدت ۽ وحدت ۾ ڪثرت، سنسڪرت جي ڪاوين ۾ آيل اسرارن، فلسفي، جماليات، ٻولي، لغت ۽ مذهبي اثر هيٺ تفصيل سان لکيو. داستانن جي تشريح ۽ معنيٰ تي بہ لکيو. ڊاڪٽر گربخشاڻي انگريزي، فارسي ۽ ننڍي کنڊ جي تصوف ۽ صوفي فڪر جي علمي اثر هيٺ، ۽ ان کي مڃيندي ۽ پڪو پختو عقيدو رکندي، ’شاهہ جي رسالي‘ جي وسيع تر لڪل علمي خزاني، تصورن ۽ خيالن کي کولي بيان ڪيو. هن شاهہ لطيف جي سوانح حيات تي پڻ باريڪ بينيءَ سان لکيو. سماج ۾ رائج مشهور روايتن، ٻين ليکڪن جي ڪتابن ۾ آيل ضعيف مواد کي ڇنڊي ڇاڻي، شاهہ لطيف جي نئين سر سوانح حيات لکي. اساسي ادب واري تحقيق کي هڪ نئون موڙ ڏنو. هن انساني ۽ علمي مونجهارن، وهمن ۽ وسوسن کان ڌار ٿي هڪ منفرد نموني واري انوکي تحقيق ڪئي. انسان جي مذهبي آزاديءَ تي چٽو ۽ واضح موقف رکيائين. جيڪو هر ساهہ واريءَ جِيوَ جو حق آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تحقيقي مقالي جو جائزو ۽ خاڪو:

Mysticism in the early nineteenth century Poetry of England:

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ پنهنجي ٿيسز ”مقالي“ ۾ ٽن عنوانن کي بنياد قرار ڏنو آهي.

1. صوفي ازم.
2. صوفي ازم جا طبعي طريقا ۽ انهن جي تضادن کي دور ڪرڻ.
3. صوفي ازم ۾ تصوف جي مڪمل ۽ مفصل وصف.

مٿي ڄاڻايل نُڪتن ۽ وصفن جي تناظر ۾ هن پنهنجي تحقيقي مقالي ۾ اُڻويهين صدي جي شروعاتي دور جي يورپ جي اهم انگريز شاعرن، اوپر، هند ۽ فارسي شاعرن جي نمايان خيالن ۽ صوفياڻي جز ۽ عمل جو تقابلي تجزيو ۽ تنقيد ڪندي صوفياڻي ادراڪ، فڪري هڪ جهڙائي، برابريءَ جي هڪ ئي سطح جي ويجهو قرار ڏنو آهي. صوفي ازم جو مطلب ان کان سواءِ ڪجهه نه آهي ته هي هڪ ڳجهو عقيدو، جيڪو مخصوص ماڻهن ۽ مخصوص طبقي جي اثر هيٺ ۽ هٿ ۾ رهيو ۽ اهي سبب جن جي ڪري ترقي ۽ زوال جو اچڻ معلوم ٿيو. صوفي ازم جي هڪ وصف اها به ڏئي سگهجي ٿي ته هي هڪ ڳجهي سائنس آهي.

تصوف ۾ الله تعاليٰ بابت سڌي ڄاڻ ۽ روحاني دنيا جون حقيقتون، جيڪي نه ته حواسن سان ۽ نه ئي وري ذهانت مان ڦٽي اُڀرن ٿيون، پر انهن جي پاڻ ۾ لهه وچڙ آهي. اهو عالمي عمل جيڪو مختلف نالن سان، مختلف هنڌن تي هڪ ئي معنيٰ ۽ مطلب رکي ٿو جنهن جو طريقو ۽ مقصد هڪ آهي. ساڳين خيالن، تجربن، جذبن ۽ ذهني ڪيفيتن جو نچوڙ آهن. تصوف ۾ ٽي خاص رستا آهن، جن سان روحانيت ماڻي سگهجي ٿي، ذهني پچار، از خود عمل ۽ پاڻ سان پيار کان سواءِ صوفي ازم ۾ بنيادي فلسفو اهو به آهي ته خدا هر شيءِ ۾ موجود آهي ۽ ان جو ظهور انهن شين ۾ آهي. هي ڪائنات، سڄو سنسار ماڻهو ۽ سڄي جنسار هن جو مظهر آهن.

> ”سڀني صوفين جي خيالن جي جامع ۽ نمائنده وصف ڏکيو ڪم ضرور آهي، پر ناممڪن نه آهي، جنهن ۾ سڀني صوفين جي خيالن جي سڃڻنڊ هجي. Dean Inge، صوفي ازم جي حوالي سان ڇويهه وصفون ڏنيون آهن، جنهن ۾ هن جي پنهنجي وصف به آهي جيڪا پڻ جامع نه آهي ۽ تضادن سان ڀُـر آهي. هن جي ڏنل وصف موجب صوفي ازم به هڪ سائنسي مذهب آهي جيڪو هڪ جز کي متعارف ڪرائي ٿو جنهن ۾ مذهبي صوفيانيت جيڪا، حقيقي يا خيالي انساني روح ۽

دنيا جي مادي وجود جي وچ ۾ هڪ تاثر ڏئي ٿي.“[2]

گربخشاڻي پنهنجي ٿيسز ۾ هيگل جي حوالي سان روميءَ جي مثنويءَ جو مثال ڏيندي اها ڪهاڻي بيان ڪئي آهي، جيڪا ’جين مذهب‘ سوڌو روميءَ جي مثنوي ۾ هن طرح آهي ته:

”هڪ هاٿي هڪ اونداهي ڪمري ۾ نمائش لاءِ رکيو ۽ ڪافي ماڻهو ان جي ڏسڻ لاءِ جمع ٿيا. جيئن ته اها جاءِ ايتري انڌيري هئي جو ماڻهو اها ڏسي نه پيا سگهيا، انڪري هر ڪنهن هاٿيءَ کي پنهنجي هٿن سان محسوس ڪري اندازو لڳائي رهيا هئا ته اُهو ڪيئن آهي. سڀني هن جي سونڊ کي محسوس ڪري چيائون ته جانور پاڻيءَ جي پائيپ وانگر آهي، ٻئي هن جي ڪن کي محسوس ڪيو ۽ چيائون ته اهو يڪسان وڏو پکو آهي. ٻئي ڄنگهه محسوس ڪئي ۽ چيائين اهو ٿوڻي وانگر آهي، ٻئي هن جي پٺي محسوس ڪئي جيڪو هڪ شاهي تخت آهي. اهڙي طرح تصوف جي وصف ائين ئي بيان ڪري جيئن هو اهو پاڻ ان کي محسوس ڪري ٿو ۽ پنهنجن جذبن مطابق بيان ڪري ٿو.“[3]

روميءَ جي هن دعوي کان پوءِ هر هڪ پنهنجي وصف ڏيندو جيئن هو ان کي محسوس ڪندو. ان مان لڳي ٿو ته صوفي ازم جي وصف ترڪڻي، ڦير گهير ۽ مختلف رُخن واري آهي، ڊاڪٽر گربخشاڻي ان وصف کي Philological Connotes جي زمري ۾ آندو:

”صوفيءَ جي لغوي معنيٰ يوناني ٻولي جي فعل Mavic مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي اکين کي بند رکڻ يا چپ بند ڪرڻ يا چُپ رهڻ. يونان ۾ هڪ ڳجهي مذهبي رسم (Demeter at Eleusis) جنهن کي هڪ مخصوص چونڊيل ماڻهن جي جٿي کي ڏسڻ جي اجازت هوندي هئي، ان جٿي جا فرد هڪ پاڪائي، عبادت ۽ روزي رکڻ جي مشق ڪري ڏسڻ ايندا هئا. انهن کي سختيءَ سان منع ٿيل هوندو هيو ته جيڪو ڪجهه ڏسن اهو ٻاهر ٻڙڪ به نه ڪڍن.“[4]

تصوف جي عالمگيريت: تصوف رڳو مخصوص مذهبي خدائن جي پوڄا جي محتاج نه آهي، پر ان جا خاص جزا هر مذهب ۽ هر ملڪ ۾ ڄاتا ۽ سڃاتا وڃن ٿا. اهي مختلف ملڪن ۽ حدن ۾ مختلف نالن سان سڏيا وڃن ٿا، پر مطلب ساڳيو آهي يعني هڪ ئي طريقو ۽ هڪ ئي مقصد آهي. مشرقي توڙي مغربي ملڪن ۽ سڄي دنيا ۾

ساڳيا خيال، جذبا، تجربا ۽ ذهني لاڙا موجود آهن. آڳاٽا مصري، مُردن کي صوفياڻي طريقي سان دفنائيندا هئا. اهل ڪتاب عراقي، تصوف کي مذهب جو حصو سمجهندا هئا ۽ اهي اسلام کان اڳ بہ ان طريقي تي هوندا هئا ۽ سچي يهودي مذهب جي تاريخ ۾ اِهو واضح بيان ٿيل آهي. هن جديد ۽ نئين دور ۾ اتر آمريڪن، انڊين، ڪيريبين، ميڪسيڪين ۽ پيرو وينس جي مذهبن ۾ تصوف جا اهڃا چٽا اهڃاڻ ملن ٿا.

هندستان ۾ تصوف: تصوف جا اثر هندستان ۽ ايران جي مذهبن ۾ پڻ ڳوليا ويا آهن. هندستان جي عام زندگيءَ ۾ مذهب، قرباني ۽ ڏيکاءَ ڏڻ ملهائڻ (Ceremony) رهيو آهي. ويد (Vedant) لغوي معني ۾ حقيقي علم ۽ وڏي سائنس، تمام ڳِجهريون، راز واريون ۽ متبرڪ ڳالهيون جيڪي نہ دليل ۽ نہ ئي حواسن سان محسوس ڪري سگهجن ٿيون.

> ”اهو صرف اندر جي تجربي کان حاصل ٿئي ان کي ”Gupta-Vidya“ چيو ويو. ڳجهي سائنس. (ڳجهو تجربو) جيڪا ڪنهن بہ شاگرد يا استاد کي حاصل ٿي ۽ پڌرو ڪري ان کي نامزد ڪري اها شڪتي آهي. هندو مت جا ڪتاب جن ۾ لاتعداد سياٽپ جا اهڃاڻ ملن ٿا، جن جو ڳجهہ سان تعلق آهي. اهو عام ماڻهو لاءِ موزون نہ آهي ۽ ان کي غلط استعمال ڪري سگهي ٿو جڏهن اهو ظاهر ٿئي ٿو انهن ناپاڪ ۽ غير اخلاقي ماڻهن کي ظاهر ڪري ٿو.“[5]

ايراني نار جو تصوف: جيڪڏهن ايران ڏانهن ڌيان ڏجي، جتي گهڻو اسلامي مذهبي لاڙو آهي، پر ان سان گڏ اتي صوفياڻي عقيدي بہ جنم ورتو. غزاليءَ مطابق هڪ صوفي عام مذهبي ماڻهو کان مختلف آهي، جنهن پاڻ کي ظاهري علم کان ڪٽي ڇڏيو. اهو انسان دل کي، کوهہ ۽ جسماني حس کي، آبشار سان تشبيهہ ٿو ڏئي جيڪي مسلسل دل کي ريج ڏيئي آبياري ڪندا رهن ٿا. دل جي حقيقي جزن کي ڳولڻ لاءِ آبشارن کي عارضي طرح بند ڪرڻ سان کوهہ مان بيڪار شيون صاف ٿيڻ تائين اهي بند رکڻ گهرجن. جيستائين صوفي روحاني طرح صاف ۽ روحاني حقيقت تائين پهچي ۽ ٻاهرين حاصل ڪيل علم کي پري ڪري. غزالي رڳو پنهنجي تجربي مان نہ پر قرآن شريف جو حوالو ڏئي ٿو:

> ”الله تعاليٰ پنهنجي نبي ڪريم ﷺ کي حڪم ڏئي ٿو تہ پنهنجي پوئلڳن کي ٻڌايو تہ ظاهري اکيون بند ڪريو تہ توهان جون اندر جون روحاني اکيون کلن ۽ ڳجهہ کي ڳجهہ رکڻ لاءِ هدايت ٿيل آهي.“ [6]

مطلب تہ صوفيءَ جي هڪ خاص سڃاڻپ اها آهي تہ هُو ٻاهريان سڀ ادراڪ جا ذريعا بند ڪري ان مقصد لاءِ تہ بهتر ادراڪ حاصل ڪري, جيڪو هن جي سڃاڻپ جو هڪ جز آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻي, تصوف جي وصف ۾ ان جو مختلف مذهبن سان تعلق بيان ڪندي وڏيڪ موضوعن جون وضاحتون ڪيون آهن, جيڪي هن ريت آهن.

صوفين جا مسئلا: هو ٻڌائي ٿو تہ ڄاڻ جو سڄو مسئلو هن ڪائنات جي محدود ۽ لامحدود جي وچ ۾ تعلق جو آهي ان جو بنيادي ماخذ Source جتان وجود شروع ٿئي ٿو. اِها ڳالهہ حقيقت ۾ انساني دماغ لاءِ مذهب جي فطرت ڄاڻڻ کان مٿي نہ آهي.

سائنس جو جواب: اهو ظاهر آهي ۽ عام طرح سان قبوليو ويندو آهي تہ دنيا جي وضاحت هڪ فطرت پسندي (Naturalism) ٿي آهي ۽ اها ماڻهو هنڊائيندا آهن ۽ سيني سائنسي علمن ۾ عمل لاءِ قبول آهي ۽ اها دنيا آهي جيڪا اسان جي اکين جي آڏو آهي ۽ سڀ طبعي سائنس جا علم ڳولا ۾ رڌل آهن. ان جي ذري ذري کي باريڪ بينيءَ سان پنهنجي حواسن وسيلي اهو ڳوليندا آهيون تہ 'سچائي ۽ حقيقت ڇا آهي'؟

Miss Evelyn هڪ پيري اهو سوال ڪيو تہ ڇا اسان جا مشاهده صحيح نتيجا ڏيندا آهن؟

ان بابت Heraic Leitos چوي ٿي تہ:

"اکيون ۽ ڪن خراب شاهد آهن؟ انهن روحن لاءِ جيڪي روحاني طرح جاهل ۽ جهنگلي هوندا آهن پر, طبعي سائنس دنيا کي سمجهائيندي هڪ مادو جيڪو پنهنجي هيئت, بابت خاصيتون ۽ حالتن جي تبديلي ٻڌائي ٿو."(7)

فلسفي جو جواب: جيتوڻيڪ سائنس خالصتًا ڪائنات کي مادي حوالي سان ڏسي ٿي. پر فلسفو (Philosophy) سيني علمن کي جوڙي هڪ مرڪزي ۽ مکيہ رايو جوڙي ان وسيلي عالَم کي بيان ڪري ٿي. پر هڪ فارسي شاعر صائب (Saib) جي چوڻ مطابق هن ڪائنات جي هن ڳجهہ جي ڳنڍ ڪنهن بہ نہ کولي آهي."(8)

"جديد فلسفي جي نمائندن Kant, Berkly جي مکمل خيال مطابق دنيا کي Idealism عينيت وسيلي هڪ دماغي لقاء (Phenomenan) جو عمل آهي جيڪو اثر انداز ٿئي ٿو. مختلف عملي حالتن جو مظاهرو يا ڏيک هن عمل هيٺ رهندڙ حقيقت کي پرکي ۽ ڄاڻي نٿو سگهي.".(9)

مذهب جو جواب: اڄان تائين هي اڻ ڪُٽ ڪوشش جيڪا بنا رنڊڪ جي حقيقت کان پوءِ ان لهر جيان آهي جيڪا انسانيت جو رتبو ۽ اوچو پاسو جوڙي ٿي ۽ بنا ڪنهن شڪ جي اها روحانيت جي ثابتي آهي. اهو ڇئي سگهجي ٿو ته نه ئي ڪنهن ملڪ ۾ نه ڪنهن قوم جي حوالي سان اها نه اڃهائيندڙ اڃ ۽ تاس ڄاڻ لاءِ غير ضروري ۽ غير واضح آهي. جيڪا سيني قومن کي ڪافي وقت کان ڏيان ڏياري ۽ ڇڪرائي ٿي ۽ ان جي زندگي جي چرپر ۽ روان دوان هجڻ تي اثر انداز ٿئي ٿي.

انهن پنهنجا تجربا پنهنجي هيئت ۾ وقت، قومن ۽ ماڻهن جي قسمن جي مناسبت سان ڏنا ۽ هڪ رستو وڇاياڻون يا راهه ڏنائون ته جيئن ڪو پاڻ کي مطمئن ڪري ته آءٌ ان سچ يا حقيقت لاءِ آهيان. اسان پراڻي تاريخ مان اهو اخذ ڪري سگهون ٿا ته سمورا مذهب بنيادي طرح اِنهيءَ پيڙهه جو اهڃاڻ ۽ جواب آهي جيڪو انسان ذات لاءِ هڪ اعليٰ درجي جي سوڪڙي آهي.

تصوف جو جواب: پڇتاءَ جي ڪابه گنجائش نه آهي. اهو هڪ صوفي چوي ٿو. اِهو هڪ رستو آهي جنهن ذريعي انساني دل مطمئن ٿئي ته هو حقيقت ڏانهن هلي ٿو. خدا کي نه ته جذبات سان، نه ئي پنهنجن حواسن سان ۽ نه ئي دماغ سان سڃاڻي سگهجي ٿو. ان کي ان جذبي سان جيڪو پاڻ آهي ۽ اسان منجهه آهي اُن ئي سان سڃاڻي سگهجي ٿو جيڪو اسان منجهه آهي. اهو اسان تي چمڪندو ۽ جهلڪ ڏيندو رهي ٿو ۽ هُو اسان جي چوڌاري آهي.

تصوف جا طريقا ۽ تقابلي جائزو: تصوف اهو واضح نٿو ڪري ته تصوف جو تاڃي پيٽو سڌيءَ طرح سان خدا تعاليٰ جي ڄاڻ يا حقيقت تائين پهچڻ ممڪن آهي. هر انسان پنهنجي ظاهري زندگيءَ ۾ ان تائين پهچڻ لاءِ طريقي ڪار حاصل ڪري سگهي ٿو اهو واضح آهي ته دنيا ۾ روحاني زندگي ۽ ان جي ترتيب جو تصوف جي (جوڙجڪ) ۾ هڪ جهڙائي آهي. صوفي جيڪو خدا تائين حاصلات لاءِ جيڪا ترغيب ڏئي ٿو ان کي زيارت يا مسافري چوندا آهن. هڪ صوفي چاڙهيءَ وانگر اوچا ڏسيل رستا طئي ڪري، پنهنجي ڄاڻ حاصل ڪري منزل مقصود تائين پهچي خدا سان ملي ٿو.

تصوف جا طريقا: تصوف رڳو اها دعويٰ نه ٿو ڪري ته خدا جي ڄاڻ يا حقيقت جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ سيني انسانن جو ڄاڻڻ ممڪن آهي. هُو اها تلقين ڪري ٿو ته اهو طريقو اختيار ڪجي جنهن سان روحاني رمز حاصل ڪري سگهجي ٿي. روحاني تنظيم جي ترقي ۽ زندگيءَ لاءِ جيئن چئجي ته صوفياڻو رستو سيني دنيا جي صوفي

طريقن جھڙو ئي آھي. ھُو خدا جي ڳولا واري پنڌ کي سفر يا حج چوي ٿو ۽ اوچي چڙھائي تي ھڪ مخصوص رستي تي پيش قدمي ڪري منزل مقصود ماڻي يا خدا تعاليٰ سان ملڻ چوي ٿو.

"ڪرستان صوفي ان کي اسڪالا (Scala Perfection) ۽ ھندو صوفي يوگ مارگ چون ۽ ايران. وارا اُن کي طريقت (Tariqa) چون ٿا. انھن مان ھر ھڪ مختلف طريقن ۽ مرحلن ۾ ورھايل آھي." [10]

ھر ھڪ رستو مختلف طبقن ۾ ورھايل آھي. انھن منجھان ڪجھ صوفياڻا، زاھداڻا يا ڪٺن تپسيا ۽ اخلاقي طريقي ۽ نفسياتي ترقي ڪندڙ ھيئتون آھن.

ھن سڄي ورھاست ۾ Scala کي ٽن حصن ۾ ورھائبو آھي. پنيان بہ سيني ۾ ھڪ جھڙا آھن. اھو پھريون حصو ھر ھڪ ۾ وري ورھاست ٿيل آھي. اھا پھرئين اندر جي صفائيءَ واري حصي جي ورھاست ھيٺ بيان ڪري سگھجي ٿي.

اخلاقيات جو ٿاھڻ: ھن ڏاڪي ۾ اخلاقيات تي زور ڏنل آھي. جنھن ۾ روحاني سفر لاءِ اخلاقي قدرن جي بلندي ۽ جوڙجڪ ضروري آھي. ھندو تصوف ۾ عدم تشدد اُتم آھي جنھن ۾مخلوق سان محبت سيني جاندارن لاءِ نفرت کي پري رکڻو آھي. عدم تشدد پنھنجي بچاءُ ۾ ضروري آھي پر ان کان پاسو بہ ڪرڻو آھي.

اخلاقياتي جوڙجڪ (Purgative Start) تي ٻڌل ھي ڏاڪو جنھن ۾ روحاني سفر ضروري آھي جنھن کي عالمي حيثيت مليل آھي، جنھن ۾ ڪنھن بہ قسم جي ذات پات، نسل، عمر ۽ ملڪ جو فرق نہ آھي. ھن جي مشاھدي جو تعلق پاڪائي سان آھي، جيڪا ٻنھي اندرئين ۽ ٻاھرئين. جنھن ۾ اخلاق جو سِرَجڻ ھڪ اھم ۽ پھريون قدم آھي.

ھندو صوفي ازم جو تعلق عدم تشدد، نفرت ۽ تفريق کان پاڪ ھر قسم جي، تشدد کان پاسو ڪرڻ سان آھي، جيڪو سيني گڻن جو بنياد آھي.

جسم کي ترتيب ڏيڻ: اندرئين اک کولڻ لاءِ صوفياڻا رويا پنھنجي جسم کي اذيت ڏيڻ جي حق ۾ آھن جيڪو ھڪ عالمي عمل آھي، جيئن سوسو (Sosu) ڪندو ھو.

روح جي ٻاھرن توڙي اندرين اک کولڻ لاءِ تصوف جسم جي ماس کي 'سدا حيات' (Mortifying) کي گھٽ ڪرڻ ۽ جسم کي اذيت ڏيڻ جي تلقين ڪري ٿو جيڪا ھڪ صوفيءَ لاءِ عالمي حيثيت رکي ٿي.

عيسائيت جي تصوف ۾ انيڪ صوفين پنھنجي حياتيءَ جي مختلف وقتن ۾ پنھنجي جسمن کي اذيتون ڏنيون.

”سوسو (Suso) پنهنجي آتم ڪهاڻي ۾ اهو ٻڌايو آهي ته هن هميشه وارن واري قميص ۽ لوهيون زنجيرون ٻڌيون، جيستائين سندس جسم مان رت نه وهي. هن پنهنجي جسم جي اندرين پوشاڪ واري چمڙي جي پٽن ۾ ڏيڍ سو پتل جا ڪوڪا جڙايا جيڪي تکا ۽ چيندڙ هوندا هئا جيڪي هن جي گوشت ڏانهن لڙيل هوندا هئا.“[11]

سينٽ برنارڊ ايستائين جسم کي تڪليف ۾ رکيو جيستائين هن کي موت نه مليو. سينٽ Theresa ۽ St. John به پاڻ کي اذيت ۾ رکيو ان جا مثال موجود آهن.

ايراني تصوف جي صوفين جو اهو عقيدو هو ۽ هو متفق هئا ته جيستائين صوفي پنهنجي جسم کي تڪليف نه ڏيندو اوستائين هو روحاني زندگي نه ٿو گذاري سگهي. ان ڪنن تپسيا لاءِ هنن مختلف طريقا استعمال ڪيا. جن ۾ روزو رکڻ، کُهري پشمي پوشاڪ پائڻ ۽ لوهي زنجيرون پائي ماس زخمي ڪرڻ. هندو صوفي ازم ۾ اهڙي لامحدود اذيت جي حق ۾ نه هوندا هئا. انسان جي جسم جو پنهنجو شان آهي. ٽائلر (Tauler) وڏو صوفي هو هُو حضرت علي ؓ جي هن قول سان متفق هو ته هن جسم توهان جو چا بگاڙيو آهي. پنهنجي گناهن کي ختم ڪيو نڪي پنهنجي گوشت ۽ رت کي. پنهنجي ڪاڏي پيتي ۾ اهڙو ڪاڏو نه ڪائڻ گهرجي جيڪو توهان جي حيواني خواهشن کي اُڀاري.

ساهه منجهائڻ: مختلف صوفي عمل ۾ ساهه کي روان رکڻ جو عمل ٿي منفرد عمل آهي جيڪو يورپ جي صوفين ۾ نٿو ليي پر هندو ۽ ايراني تصوف ۾ ان تي گهڻو توجهه ڏنو ويو آهي.

باطن جي مشاهدي ۾ مشغول: سقراط جي چوڻ موجب:

”اهو بهترين خيال آهي جنهن ۾ دماغ يا ذهن ان ۾ ٿي رڌل هجي ۽ ان ۾ ڪابه شيءِ جهڙوڪ آواز، نظارا، ڏک سور ۽ خوشيون اثر انداز نه ٿين ۽ جڏهن ان کي ٿورو ۽ ممڪن طرح جسم تي اثر انداز ٿئي ۽ جسم بي ستو بي حس هجي ۽ اهو آخرت جو سوچي ۽ فڪر ڪري.“[12]

ڊاڪٽر گربخشاڻي تقابلي جائزو ورتو آهي، جنهن ۾ ترتيب جي حد جي پيٽ ڪئي آهي. ان ۾ صوفي سينٽ جان آف ڪراس جي ”Dark night of the soul“ ، ”Spiritual Canticle living Flame of Love“ ۾ Saint Dionysius جا حوالا ڏنا آهن.

روحاني رستو: جڏهن اندر جي صفائي مڪمل ٿئي ته تنظيم نهي ٿي جيڪا اندر کي روشن ڪري ٿي. جيڪو عام اصول آهي ته روحاني رهنما ڪٽي اهو رستو پاڻ مرادو

ڪٽي هلي ٿو ۽ هو رنڊڪ ۽ ننڍيون وڏيون رڪاوٽون عبور ڪري ٿو.

روشنيءَ ۽ سچائيءَ واري راهہ: هي تصوف جو آخري ڏاڪو آهي. انسان ذات ڪي عام زندگيءَ ۾ خيال ايندا ۽ ويندا آهن ۽ گهڻو وقت نہ رهندا آهن ۽ ڌيان يا توجهہ بہ ٿوري وقت لاءِ ئي هوندو آهي. پر حقيقت اها آهي جيڪا ڇاتي ويندي آهي جيڪا لڳاتار ۽ گهڻو وقت هلندي آهي ۽ ٻنهي خارجي شين ۽ ذهني ڪيفيتن منجهان عام شعور نڪري ويندو آهي.

اُهي شعاع انهن پنجن حواسن منجهان ڪنهن بہ حواس جي صحيح استعمال سان حاصل ڪري سگهي ٿو. گربخشاڻيءَ هتي Kant جو مثال ڏنو آهي، جيڪو هڪ ٽڪ سان لڳاتار ڪلاڪن جا ڪلاڪ پاڙي واري چرچ جي مينار ڪي پيو گهوري ڏسندو هو ۽ اوچتو جڏهن هن ڪان هيٺ لهندو هو تہ هو اچانڪ گم ٿي ويندو هو.

زباني مدد: هندو صوفين ڌيان مرڪوز ڪرڻ لاءِ مسلسل زور زور سان يا ذهن ۾ ڏرمي لفظ ”اوم“ (OM) جو ورد ۽ ورجاءُ ڪندا آهن.

اپنشد ۾ اهو ٻڌايو ويو آهي تہ اها هڪ نوڙت آهي، انساني روح هڪ تير آهي ۽ حقيقت هڪ نشانو ۽ اسان پنهنجي نشاني ڪي اڻ ورهايل ڌيان سان ان جي وچ ۾ ڇيپي وڃي، حاصل ڪري سگهون ٿا.

ڪنن وسيلي مدد: عملي طرح وجد يا نيم بيهوشي يا خواب ۾ اچڻ واري ڪيفيت فارسي تصوف ۾ ئي آهي. اهي صوفي غير معمولي طور تي اثر انداز ٿين ٿا انهيءَ منڍي آواز سان جيڪو صوفي ڪي وجد ۾ آڻڻ جي دوا طور استعمال ٿئي ٿو اهو يا تہ شاعري، ساز ۽ آواز آهي. ڪي ايترو جذباتي ٿيندي مري بہ ويندا هئا، ترڪي ۾ سماع ڪيو ويندو آهي. جن ۾ انساني آواز ڪان علاوه راڳ جا اوزار استعمال ڪيا ويندا آهن. ان تي نڪلسن جو رايو آهي تہ مسلم صوفي جو ايمان آهي تہ الله تعاليٰ نئين ايجاد تي متاثر ٿيندو آهي. صوفي اِنهيءَ راڳ جو اثر پنهنجن دلين تي وٺن ٿا ۽ انهن تي وجد طاري ٿي ويندو آهي.

ڏسڻ وسيلي مدد: اهو هڪ اعليٰ درجي جو طبعي حواس آهي جنهن سان توجهہ مرڪوز ڪري سگهجي ٿي، هندو تصوف ڀڳود گيتا مطابق هڪ مخصوص انداز ۾ ٻنا چرپر جي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي آخر ۾ پنهنجي نڪ جي چوٽي ڏانهن مستقل ڏسڻ ۽ خدا تعاليٰ جو تصور ڪرڻ جو طريقو آهي. عام طرح اهو طريقو ايراني صوفين ۾ نالي ماتر آهي، پر ان جا ڪجهہ جزا ڪجهہ مقبول صوفين جي زندگيءَ ۾ نظر اچن

ٿا. ابو سيد ابن الخير ان جو بهترين مثال آهي، جيڪو پنهنجون نظرون سندس ڏُن تي مذڪور رکندو هو ڪرستان صوفي بہ اهڙو ئي عمل ڪندا هئا.

حُسن ۽ پيار: دنيا جا سڀ صوفي فطرت جي حسن کي انسان ذات کي روشني ڏيکارڻ لاءِ هڪ قيمتي ۽ اثرائتو ذريعو سمجهن ٿا. اولهہ توڙي اوير ۾ ڪنهن حد تائين صوفياڻي شاعريءَ ۾ پيار جو رواج ملي ٿو. گربخشاڻي روميءَ جي پيار بابت واري خيال کي اهميت ڏيندي تقابلي جائزي کي قلمبند ڪيو آهي. روميءَ جو پيار قدرتي رازن جي ماپڻ جو اوزار آهي، جيڪو خدا جي حقيقت بابت آهي. ماڻهو جڏهن گهڻو پيار ڪندو تہ اهو قدرت جي ضرورت يا گهرج جو پورائو ڪندو ۽ ان جي ئي ڪري سندس سمجهہ ۾ روحاني اک چِٽي ٿيندي، انسان هڪ ٻئي جي غلطين کي بخش ڪري ٿو اها الله تعاليٰ جي صفت آهي. پيار نفس جي نفي آهي. پيار ۾ الله تعاليٰ جي جهلڪ آهي. ان ڪري ئي انسان جو لاڙو پيار ۽ محبت ڏانهن آهي جيڪو صوفي ازم جو تَت ۽ سَت آهي.

اٺويهين صديءَ جي انگريزي شاعريءَ ۾ تصوف:

(1) **وليم بليڪ:** گربخشاڻيءَ چئن انگريز شاعرن جي شاعريءَ کي تصوف تي ٻڌل قرار ڏئي ٿو جن مان هڪ "William Blake" کي صوفي شاعر جي حيثيت ۾ هڪ منفرد شخصيت ۽ ڪردار آهي هي، هڪ جدا راءِ رکندڙ هو هي Un Compromising سمجهوتو نہ ڪرڻ واري شخصيت جو مالڪ هو. هن جي رهڻي ڪهڻي جا طور طريقا ۽ طبعي تجربا، سندس شخصيت کي تصوف ۾ جداگانہ مقام ڏين ٿا. جنهن ۾ هن جو شعر، انسان ذات ڏانهن هڪ اعليٰ نياپي وانگر هڪ پيغمبر واري حيثيت رکي ها، لاپرواهہ ۽ مغرور دنيا جي توجهہ هن جي پاسي نہ ٿي. اُهو دؤر نثر ۽ مصوري جو دؤر هو. هن جون تصويرون ۽ شعر هڪ پاسي پري ڪري رکيا ويا ۽ هُو هڪ اوپري ماڻهو وانگر ظاهر ٿيو. اهو دور بادشاهن ۽ نوابن (Lords) جو دور هو. جن کي زندگيءَ جا سمورا شعبا آسائشون ۽ سهولتون ملندا هئا. وليم بليڪ انهن مراعتن وارن مامرن کان پاسيرو رهيو.

(2) **وليم ورڊس ورٿ (1850_1770):** سر والٽر ريلهي (Sir Walter Raleigh) جي مشاهدي موجب وليم ورڊس ورٿ جو ٻاراڻي وهيءَ ۾ صوفي ازم ڏانهن ڪو خاص لاڙو ڪونہ هو، اِها ڳالهہ هڪ غلط بياني تي لڳي. بيشڪ هو راند روند ۾ گهڻو وقت گذاريندو هو. پر ان سان گڏوگڏ هو شين کي دير تائين غور ۽ فڪر سان ڏسندو هو جيڪو هڪ صوفياڻي تجربي جي ابتدا هئي. پاڻ ٻڌايائين تہ جڏهن

هو ڏهن سالن جو هو تہ فطرت جو مشاهدو ڪري روح ۾ سمائيندو هو ۽ هڪ چمڪندڙ شيءِ جي جهلڪ وانگر چمڪاٽ محسوس ڪندو هو.جيڪا فارسي صوفي شاعر جاميءَ وانگر هڪ جهڙپي هئي ۽ اهو لقاءُ مٿس آخر تائين سڄي زندگيءَ ۾ برقرار رهيو. ورڊس ورٿ پنهنجي زندگيءَ جي آخري حصي ۾ تمام سنجيده ڏٺو ويو. هن جي روين مان پاڻ هڪ الاهي ترجمان ۽ هڪ ٻاجهارو استاد لڳندو هو.

هن جو نہ رڳو ٻاراڻي وهيءَ ۾ تصوف ڏانهن رجحان هيو پر هُن اِن رجحان کي تِهائين وڌايو. ويجهايو پنهنجي زندگيءَ ۾ تصوف کي هُن هڪ متبادل چونڊيو. هن پنهنجي خواهشن، پيار ۽ صبر جي جذبي کي جاري رکيو ۽ ڪڏهن بہ هو غير ضروري احساس ۽ جذبن جي ڏيڻ ۾ نہ ڦاٿو. هن جڏهن ناڪاره رويي جي عمل خلاف ۽ اخلاقي تربيت ۾ روح ۽ جسم کي يڪجا ڪيو. اُها اندرجي حد تائين واري پاڪائي جيڪا اندر اُجاري ٿي ۽ روح کي روشن ڪري ٿي.

ورڊس ورٿ، صبح جو پنڌ اسڪول ڏانهن ويندي، گهٽو ڪري جهنگ ۾ بند ٿي ويهي پرسڪون فضا ۾ سهڻا ۽ پرسڪون فضا جا نظارا ڏسندو هو ۽ هڪ پاڪ خاموشي هن جي روح تي طاري ٿيندي هئي. جنهن ۾ هن جا حواس ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏيندا هئا ۽ پوري فطرت جو نظارو چوڦطرف ڪان ڪيس گهيري وٺندو هو. هُو وجد جي حالت ۾ اچي ويندو هو. ان ۾ تجربي ۽ سوچ پنهنجو پاڻ ڦيرو ڪائيندي آهي جنهن ۾ ٻاهرين دنيا متعلق منفي رايا گهٽ ٿي ويندا آهن ۽ مثبت رايا ساڳئي حد تائين وڌندا آهن ۽ حواس وڌيڪ وصولي ڏانهن مائل هوندو آهي. اهو تڏهن ٿيندو هو جڏهن هن جون عام ڳٽيون گهٽ ٿينديون آهيون.

وليم ورڊس ورٿ جي صوفياڻي طاقت هُن کي ڇڏي وئي، جڏهن هن کي سياسي ۽ سماجي مسئلن گهيري ورتو اهو فرانس جي انقلاب جي ڪري ٿيو هو. جڏهن هن خدا جي مرضيءَ واري فلسفي تي عمل ڪيو. سعدي، فارسي شاعر، صوفي جو چوڻ هو تہ روح جي مضبوط ٿيڻ لاءِ اهو هڪ ضروري ڏاڪو آهي الله تعاليٰ جي سان ملڻ لاءِ صوفي جو ڏيان ۽ ورجاءُ ضروري آهي، جيڪو هو پاڻ ڏيکاري ٿو ۽ واپس وٺي ٿو.

صوفي لاڙي طرف ورڻ: بورٿي (Borthe) وليم ورڊس کي هن ڏيڻ مان ڪڍيو ۽ ان کي همٿ ڏياري پنهنجن ماڻهن سان ۽ فطرت سان لهہ وچڙ ڪرائي. ان کي هو اخلاقي بيماري چوي ٿو. هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ شاعريءَ کي مختلف، درجن ۾ سندس ڪيفيتن يا صوفي ازم جي منزلن کي بيان ڪيو آهي. هُن وليم ورڊس ورٿ تي

پنهنجو خيال ظاهر ڪري لکيو آهي تہ هو پنهنجي ذات جي نفي ڪرڻ، وجد ۾ اچي پنهنجو پاڻ وسارڻ ۽ نيم سُرت (Reverie) ۾ هن حالت تي رسي ڪري، هن دنيا جي حقيقت کي وساري ٿو ويهي ۽ دنيا جي سمجهڻ وارو شعور گهٽجي وڃي ٿو. ان سان گڏوگڏ دنيا کي قبول ڪرڻ جي صلاحيت بہ پيدا ٿئي ٿي. ٻين لفظن ۾ ان کي (Docile) يا (Subdued) ماتحت چئي سگهجي ٿو. انسان جا احساسات وڏيڪ لچڪ دار ٿين ٿا، جنهن جي ڪري، هُو عام روايتي مسئلن ۽ دنيا کي وساري ويهي ٿو.

ڪالرج (Coleridge) اسان کي تصوف بابت هڪ نظام ۽ تنظيم ڏسي ٿو. جيڪو صوفياڻي احساسن تي ٻڌل آهي. جيڪو نہ ئي دانشمندي ۽ نہ ئي ڪو آسماني صحيفو آهي. مٿي بيان ڪيل نڪتا هڪ ٻئي سان جڙيل آهن. جيڪو هڪ سھڻو امتزاج آهي. هن جي حاصلات جي عظمت ان تي ٻڌل آهي، وجداني سببن (Intuitive Reason) جي شدت تي ٻڌل آهي جيڪا هو سچائي جي ڳولا لاءِ استعمال ٿو ڪري.

وليم ورڊس ورٿ جي نڌيپڻ کي گربخشاڻي (Studies in Poetry & Philosophy by J.C. Shairp) جو حوالو ڏيندي لکي ٿو تہ اهڙين ڪيفيتن کي جڏهن وليم ڏهن سالن جي عمر تائين، ٽي ٽي دفعا اهڙن ڪيفيتن مان گذريو. جنهن ۾ هو (Subjective and Objective) جي هڪ ٿيڻ سبب پنهنجو پاڻ کي، اردگرد جي ماحول کان جدا نہ پئي ڪري سگهيو.

اعليٰ وجد واري ڪيفيت دماغ کي شعور کان پري ڪري ٿي، سولي سمجهاڻي ۾ گهري ننڊ چئي سگهجي ٿو. ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي خيال موجب اهو سمجهائڻ انتهائي مشڪل آهي تہ اُهي تجربا جيڪي وليم ورڊس ورٿ جي مشاهدي هيٺ آيا، مثال: روشني يا نور / تجلي کي محسوس ڪيو. سترنهن سالن جي عمر ۾ هن کي غير مرئي آواز ۽ اُهي شيون محسوس ٿيون، جيڪي عام انسان محسوس نٿو ڪري سگهي. هن جي شخصيت ۾ ڪو ٻيو اڻ ڏٺل وجود سمائجي ويو. ڏسڻ وارن سندس ظاهري حالت مان اهو شڪ ظاهر ڪيو تہ هي ڊيمينشا جو شڪار ٿي ويو آهي. اها ڪيفيت دانائي کان پري، روحانيت جي قريب. شعور ۽ اخلاق تي ٻڌل زندگيءَ جو گهرو لاڳاپو رکندڙ آهي. ان جو وجود جيڪو اتحاد (Unity) فطرت سان بہ ڳنڍيل آهي. جيئن گل ٻوٽا وغيره هيٺ گربخشاڻيءَ وليم ورڊس ورٿ جي سٽن کي پڳوت گيتا سان ڀيٽيو آهي.

The great mass
Lay bedded in a quickening soul and all,
That I beheld respired with inward meaning.

Someone who is grateful for both good or bad
Blessed are those who mix both emotions with reason in just the right proportion.(13)

هي سٽون 130_132 ,The Prelude, Book III مان ورتل آهن جيڪا ورڊس ورٿ جو آتم ڪٿائي يا سوانحي نظم آهي.

پروفيسر ڊاڪٽر گربخشاڻي، ڪالرج جا به نظم اهڙا ڳولي سامهون آندا آهن، جنهن ۾ ان جو صوفياڻو شعور نظر اچي ٿو. پهرين تجربي ٻاهرين دنيا جو عارضي شعور نظر اچي ٿو ۽ ڪائنات جو اٽپورو ڏسي سگهجي ٿو.

"I have stood,
Silent with swimming secure, yea, gazing round
One the wide landscape, gaz'd till all doth seem
Less gross than bodily; and of such hues
As veil the almighty spirit, when yet he makes
Spirits perceive this presence". (14)

ٻئي تجربي ۾ Ecstasy جيڪا هڪ جهڙن احساسات جو مجموعو آهي. پر هڪ سلسلو آهي جيڪو پنهنجي انت تي لاشعور جي مقام تي پهچائي ٿو.

"O dread and silent Mount! I gazed lip on thee,
Till then, still present to the bodily sense,
Didst vanish from my thought; entranced in prayer
I worshiped the invisible alone.
Yes, I like some sweet beguiling melody,
So sweet, we know not we are listening to it,
Thou, the meanwhile, was blending with my thought,
Yea, with my life and life's own secret joy;
Till the dilating soul, enrapt, transfused,
Into the mighty vision passing there-
As in her natural form, swelled vast to heaven".(15)

(3) سيميوئل ٽيلر ڪالرج (Samuel Taylor Coleridge): ڪالرج لازمي طرح هڪ اهڙو صوفي آهي، جنهن کي ڪنهن سان ڀيٽ يا تشبيهه نٿي ڏئي سگهجي. هن پنهنجي سموري زندگيءَ کي حقيقت يا سچ کي ڳولهڻ واريءَ جدوجهد ۾ صرف ڪيو. ڪالرج، وليم ورڊس ورٿ جي شاگردي، رهنمائي ۽ صحبت ۾ رهيو. جيئن رومي ۽ شمس تبريز هئا. ڪالرج وليم ورڊس ورٿ کي مخاطب ٿيندي هن ريت چيو آهي:

"Power streamed from thee, and they soul received
The light reflected, as a light bestowed". (16)

محقق جو چوڻ آهي ته، اوپر ۾ اهو عقيدو مجيو ويو آهي ته هڪ صوفي يا صوفي يا پوئلڳ پيدا ڪري سگهي ٿو اهو چئي سگهجي ٿو ته ڪالرج پنهنجن لفظن ۾ وليم بابت وضاحت ڪندي چئي ٿو جڻ هو نئين دنيا ۽ نئين جنت وانگر ڏاج جي صورت ۾ مليو.

"A new earth and a new heaven were given to him in dower". (17)

اسان کي ڪالرج شروعاتي ڏينهن ۾ مابعد الطبعيات (Metaphysics) جو گهرو مطالعو ڪندو ڏسجي ٿو. هُن ارڙهين صديءَ جي مابعد الطبعيات (Metaphysics) جي ماهرن جو اڀياس ڪيو. پروفيسر ڊاڪٽر گربخشاڻي، پنهنجي هڪ راءِ ڏيندي هن خيال کي ظاهر ڪيو آهي ته ڪالرج مابعد الطبعيات جو مطالعو، تصوف کي سمجهڻ لاءِ ڪيو هو. ڪالرج ورڊس ورٿ وانگر هڪ شاعر جي سوچ جي ارتقا جو سلسلو بيان نه ڪيو آهي ۽ نه ئي ائين هن صوفياڻو فڪر رکندڙ شاعري ڪئي آهي. سندس شعر جو تعداد وسيع آهي جنهن مان سندس صوفياڻو شعور (Mystical Consciousness) جو اڀياس ئي ڪري سگهجي ٿو.

(4) **ڇا شيلي صوفي هيو؟** (1792_1822) Percy Bysshe Shelly پرسي بائشي شيلي: اهو هڪ عام رواج (Fashion) آهي ته ڪجهه ليکڪ عام طرح انهيءَ ادب ۽ هنر کي تصوف ۾ شامل ڪندا آهن جيڪو عام ۽ پراڻي ترتيب جي للڪار کان ٻاهر هوندو آهي. انهن خيالن جي مونجهاري سبب ڪجهه صوفي شاعرن پيٽ ڪندي شيلي جي اهميت کي تسليم ڪيو. هڪ آمريڪي ليکڪ ظاهري طرح شيلي کي رڳو صوفيءَ جو درجو ڏيڻ تي خوش نه هو پر ان حد تائين ته هن کي حقيقي مذهبي عقيدا رکندڙ شخص جو درجو ڏنو. Oliver Elton هن کي هڪ سنت (Saint) ۽ پهتل شخص جيڪو ڪامل نموني مذهب تي هلندڙ جو درجو ڏنو.

اها هڪ تعجب جي ڳالهه آهي ته انهن ليکڪن نه ته انهن اصطلاحن جي وصف ڏني ۽ نه ئي انهن بيانن کي هٿي ڏني، جيڪي شاعريءَ جي لَکَڻَ ۽ زندگي مان ورتا ويا آهن. ويجهڙائيءَ ۾ Barnefield، شيلي جي صوفياڻي مشاهدي جي متعلق پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ شيلي جي پنهنجي ڪيل ڪم مان هڪ مسلسل مشاهدو ورتو آهي. گربخشاڻي جي چوڻ مطابق جڏهن ته هو پنهنجي نقطي کي ثابت ڪرڻ ۾ ناڪام ويو ۽ هُو اها راءِ قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو آهي ته، شيلي هڪ دماغي عمل سان، جنهن جي ڪابه خاطرخواهه سائنسي وضاحت جو وجود نه هوندو هو.

هو اهڙي ڪوجنا جي موضوع ۾ ٻڏي وڃڻ، مٿي جي ڦيري اچڻ، بيهوشي طاري ٿيڻ جي عمل مان گذرندو هو.

ڊاڪٽر گربخشاڻي مڃي ٿو تہ هن ۾ صوفيانہ خصلتون هيون، جيڪڏهن بي وقتو موت نہ اچي ها تہ هن ڪي تصوف جي روشني يا چمڪ جي جهلڪ ضرور ملي ها. هن ڪي اهو فطري تحفو مليل هو. جيڪو هڪ صوفيءَ جيان روحاني دنيا جي حقيقتن جو ردعمل ڏيکاري سگهي ها. هن پنهنجي زندگيءَ جي آخري ڏينهن ۾ اهو محسوس ڪيو تہ شين جو تسلسل ناڪافي آهي، جيڪو اندر جي انسان کي مطمئن ڪري سگهي. ان جي ردعمل ۾ هن جي روح تي اداسي ڇائنجي وئي. نااميدي واري احساس ۾ ورتل شيلي متعلق Peacock لکي ٿو تہ هن پنهنجي زندگي جي آخري وقت ۾ پاڻ لاءِ Sophocles ڪان ورتل هيٺيون سٽون ورجائيندو هو.

“Man’s happiest lot is not to be
And when we tread life’s thorny steep
Most blest are they who earliest free
Descends to death entered sleep. (18)

هڪ صوفيءَ جي حيثيت ۾ پيار جي طاقت کي گهرائي سان محسوس ڪندو هو. هن پنهنجي شاعري ۾ الله تعاليٰ، پيار، ڪائنات، زندگي، لافانيت ۽ مذهب کي، بيان ڪيو آهي. ظاهر ٿيو تہ هو صوفي نہ هو پر سندس لاڙو صوفي ازم ڏي هو.

پروفيسر ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي مقالي ۾ پورو ڪندي ان خيال ۾ صوفي ازم جي معنيٰ کي سمجهائيندي وليم ورڊس ورٿ کي روميءَ، غزالي ۽ جامي سان ڀيٽيو آهي. سندس ڪردار کي شيڪسپيئر جي ڊرامي جي هڪ ڪردار هئملٽ جي هڪ ڪردار هوريٽيو (Horatio) سان ڀيٽيو آهي. جيڪو عقل ۽ احساس جو ميلاپ هو.

(5)**وليم بليڪ:** وليم بليڪ جي تصوف بابت نقاد (Alleged) تنقيد ڪندي راءِ ڏني تہ هن جي صوفي ازم جي تنظيم جي (Mystical System) نظام ۾ ڪا نواڻ ناهي. هن هِتان هُتان مواد کنيو ۽ ان کان علاوه ٻين مذهبي نظرين کي بوهيم (Bolhme) ۽ سوئيڊن برگ (Swedenbarg) جي تحريرن، بائبل ۽ هندو لکڻين جو مواد سندس لکت جو ذريعو هو. وليم بليڪ جيتوڻيڪ ان کان علاوه عيسائيت جو مطالعو ڪيو ۽ هن عيسائيت جو اهڙو روپ بيان ڪيو جيڪو تاريخي نہ هو ٻئي پاسي هن جو عيسائيت بابت مذهبي لاڙي وارو ڪو مطالعو نہ هو. قدامت پسندن جي ڀيٽ ۾ هو عيسائيت جو قائل نہ هو.

He did not even believe in the historical Christ apart from the Christ within, much less the other orthodox doctrines. Like all mystics he interpreted the Bible, and brought it in line with the truth as he sat it.

He ascribed three meanings to the Bible:

1. The Historical for the ignorant,
2. The allegorical for the educated,
3. and the Spiritual for the enlightened.[19]

وليم بليڪ جي تصوف جو معيار اهڙو آهي، جيڪو اولھ بابت اوپر ۾ رهندڙ جو ڏيان چڪائي. جيتوڻيڪ سندس مطالعو عيسائيت بابت گهرو هو پر عيسائين (Christian) جي نظريي کان علاوه حضرت عيسيٰ عليه السلام جي تاريخي حيثيت جو بہ ڪيس يقين نہ هو. ٻين بنياد پرست نظرين ۽ سندس نقادن جو اهو چوڻ آهي تہ جيئن ٻين صوفين بائبل جي تشريح روايتي طرح ڪئي پر وليم بليڪ پنهنجي طور پنهنجيءَ سمجهہ ۽ عقل مطابق اهڙي تشريح پيش ڪئي. وليم بائبل جون ٽي تشريحون ۽ معنيٰ ٻڌايون. (1) تاريخي پهلو: جي اَڻ ڄاڻن لاءِ. (2) علامتي، غير طبعي، مخفي پهلو: علم ۽ ڄاڻ رکڻ وارن لاءِ (3) روحاني پهلو: دانشوارانہ شعور ۽ حڪمت رکندڙن وارن لاءِ.

اصل ۾ وليم بليڪ جي سچائي اها آهي تہ هو عيسيٰ عليه السلام ۽ عيسائيت تي عيسائيت جي ظاهريت ۾ عملي طرح عمل نہ ڪندڙ شخصيت هو. هو مذهبن ۽ عقيدن کي (Theological) مڃيندڙ نہ هو.

اٺويهين صديءَ جي انگريزي شاعريءَ جو خلاصو: هوتچند مولچند گربخشاڻي، چئن انگريز شاعرن جي شاعريءَ ۾ صوفي ازم کي بيان ڪيو آهي.

> "وليم بليڪ انگلينڊ جو اُهو صوفي شاعر آهي، جنهن جي شخصيت ۽ ڪردار پنهنجي (Uncompromising) راءِ رکندڙ هو ۽ سندس زندگي گذارڻ جا ٽي، اصول ۽ طبعي تجربہ هن جي سچائپ کي صوفي ازم ۾ منفرد حيثيت ڏين ٿا. هن جي شعر جو مثال ڏيندي سندس مجموعي "with the verses" کي جي "فارس خوشبودار ٻوٽي Manes جي تشبيهہ ڏني وئي. ائين سرڪا، (Circa 216 to 277 A.D) جي شاندار نموني جي شعر جي مثال وانگر چئي سگهجي ٿو. جنهن جي ڪري مشرق ۾ هن کي نبي ڪري مڃيو ويجي ها. جنهن جو پيغام انسان ذات لاءِ الهامي هجي ها."[20]

سندس ڪلام سچي انسانيت لاءِ پيغام ليکيو وڃي ها. پروفيسر ڊاڪٽر گربخشاڻي Ph.D جي مقالي کي پورو ڪرڻ کان پهرئين، تحقيق جا اهم نمايان نڪتا جيڪي شايد، مرڪزي نڪتن کي سمجهڻ ۾ ڪارائتا ثابت ٿين. بيان ڪري ٿو ته هن مقالي جي شروعات صوفي ازم تي بحث ڪندي معنيٰ ۽ وصف کي بيان ڪيو آهي.

اِهو ڪو راز ۽ ڳجهه آهي، جنهن جي سچائيءَ کي سمجهڻ لاءِ، حقيقت جو وجود سائنسي بنيادن تي ٻڌل پهچ ۽ ڪوشش آهي. صوفين جي اها دعويٰ آهي ته الله تعاليٰ کي الهامي حواسن کان مٿاهين ۽ ذهانت کان وڌيڪ، شين سان ڏسي سگهجي ٿو. سندن دعويٰ مطابق روحانيت حاصل ڪرڻ جا ٽي رستا آهن. هڪ ذهانت ۽ دانائي جي تحقيق، ٻيو بنا لالچ جي بنا مفاد جي عمل ۽ ٽيون پيار. هڪ سچو صوفي، اخلاقي حدن، بندشن جو پابند نه هوندو آهي. مڪمل دورانديشي کان پري ٿي هوندو آهي. پر هو ڪائنات جي هڪڙائيءَ جو حصو هوندو آهي. تصوف هڪ جداگانه عمل آهي، نه ئي ڪنهن مخصوص دور ڪنهن قوم يا مذهب يا ملڪ سان جڙيل آهي. هي هڪ عالمي نظريو آهي، جيڪو سمورن حقيقي مذهبن جي مرڪزي اصولن کي مڃيندي، جوڙي ٿو. بنيادي طرح تصوف هڪ الله جي وحدانيت ۽ پرچار تي ٻڌل آهي. انسان ۽ ڪائنات الله تعاليٰ جو عڪس آهي. مذهبن جي تنظيم کي ثانوي حيثيت حاصل آهي. صوفي زندگي کي خواب سمجهي ٿو. انساني روح جو وجود لافاني ۽ انسان جي پيدائش کان ٻه پهريون خلقيل آهي. روح مري نٿو مرڻ جي عمل کان پاڻ کي بچائيندي موت کان بهادريءَ سان بچائي ٿو. جڏهن ڪامل روحاني درجا طي ڪندي پاڻ کي هڪ الله سان ’هڪ‘ ٿيڻ (Oneness) محسوس ڪندو آهي.

”اوير هجي يا اولهه. تصوف کي، نالي وارن شاعرن مڃتا ۽ محبت سان، نهايت ئي واضح طرح بيان ڪيو آهي. ارڙهين صدي جي پڇاڙي ۽ اڻويهين صدي جي ابتداء وارو دور جنهن ۾ صوفي ازم جي (انگلينڊ ۾) آبياري ٿي. مون وليم بليڪ (William Blake)، ورڊس ورٿ (William Wordsworth) ۽ ڪالرج (Coleridge) Samuel Taylor Coleridge کي منتخب ڪيو. جن جي شاعري، جو مزاج ۽ طريقو ڌار ڌار هو. تنهي جي شاعريءَ جا پهلو مختلف آهن.“ (21)

وليم بليڪ (William Blake) پنهنجن تعجب خيز تصورن جي واڳ کي کولي سچائيءَ جي جهلڪ (Glimpse) ڏني.

وليم بليڪ (William Blake) کي حقيقت جي جهلڪ ملي جڏهن هن

پنهنجي خوبصورت تعجب خيز تصور جي لغام کي ڇڪي رکيو. وليم ورڊس ورٿ (William Wordsworth) جي شاعري فطرت سان تعلق جي باري ۾ هئي. هن لاءِ فطرت هڪ مقدس وجود جهڙي حيثيت رکي ٿي. اها اهڙي شيءِ هئي جنهن کي هميشه هن پنهنجي هنج ۾ رکيو. جيڪڏهن شاعريءَ کي روحاني طرح سان محسوس ڪجي ته هن جي روحاني ڪيفيت جو تفصيل يا تسلسل نظر نٿو اچي. آخري سالن ۾ هو روحانيت کان پري ٿي ويو هو.

وليم بليڪ (William Blake) جي روحاني ڪيفيت يا جذبو پيار جو احساس جاڳائي ٿو. جيڪو هن کي سڄي ڪائنات سان جوڙي پيو. هن جي هر شعر ۾ اهو (Vision) نظر اچي ٿو ۽ ڪنهن به مرحلي تي هي هن جذبي ۽ احساس کان جدا نظر نٿو اچي. انهيءَ ڪري گربخشاڻي، وليم بليڪ کي قديم عبراني (Hebrew)، نبين جي پيغام سان پيٽ ڪندي نظر اچي ٿو.

سيموئيل ٽيلر ڪالرج (Samuel Taylor Coleridge) سچائيءَ جي سفر ۾ (William words Worth) جي فطرت کي ظاهري طور پر کي ڏٺو. پر آسان اهو ڄاتو ته مڪمل سموري سچائي انسان جي اندر کي پرکڻ سان حاصل ٿئي ٿي. ڪالرج (Coleridge) منطقي ۽ فلسفي آهي. هن پنهنجي روحاني خيال کي منطق سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي. ان جي باوجود Coleridge جي رومانيت ۾ منطق ڪنهن به طرح سان رڪاوٽ نٿي بڻجي.

گربخشاڻي، شيلي کي صوفيءَ جو درجو نٿو ڏئي. هن جي زندگيءَ ۾ ڪو اهڙو واقعو نٿو ملي جنهن سان اسان اندازو لڳائي سگهجي ته هو صوفي هو. پر پيار هن جي زندگيءَ جو اهم نقطو ۽ حصو هو. آخر ۾ اهو چوڻ مناسب ٿيندو ته وليم بليڪ انهن ٿنهي مان پيدائشي صوفي هو ۽ پاڻ کي ان سطح تي رکيو. سمورن صوفياڻي قسم جي تجربن سان لاڳاپيل ۽ جڙيل هو.

تصوف هڪ وسيع ۽ عالمگير فڪر جي حيثيت ۾ ظاهر ٿيو. وليم بليڪ جي خيال ۾ حقيقت کي سمجهڻ لاءِ حواس (Senses) ۽ سبب (Reason) اهميت نٿا رکن، پر تخيل کي، لڪل وجود جي حقيقتن کي سڃاڻڻ ۾ وڏي اهميت حاصل آهي. ان وسيلي سان دائمي حقيقت کي جهٽي سگهي ٿو. وليم بليڪ الله تعاليٰ جو تصور تخيل جي وسيلي هن ريت بيان ڪيو آهي.

"Again he (God) speaks in thunder and fire".

اهڙيءَ ريت جيڪڏهن شاهه لطيف جي رسالي تي غور ڪجي ته ان ۾ به

اعليٰ ۽ اتم تخيل نظر ايندو. شاهہ لطيف, عالمگير انساني فڪر جون دشائون ۽ رخ روشن ڪندي عرفاني فڪر کي سمجهايو آهي. شاهہ لطيف جو ڪلام بہ تخيل جي ذريعي, هڪڙائيءَ (الله جي), دائمي سچائين, انسانيت, اندر جي اونهائي مان پاڻ سڃاڻڻ کي تخليق ڪيو آهي. ڪائنات (Universe) سان جوڙي رکيو.

پروفيسر ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جو مٿي بيان ڪيل تحقيقي, علمي ڪم ۽ خدمت, تصوف ۽ ادب جي تاريخ ۾ خاص ۽ نهايت اهميت رکن ٿا. سندس تحقيق ۽ ادبي خدمتن ڪري کيس وڏو مان ۽ مرتبو حاصل ٿيو. کيس ماهر لسانيات (Philologist) ڪري پڻ مڃيو ويو. سندس مرتب ڪيل شاهہ لطيف جو رسالو ۽ 'مقدمہ لطيفي' بہ سندس انگريزي مقالي جي بنياد ۽ تناظر ۾ لکيل آهي. جيڪو ڪنهن بہ محقق لاءِ تصوف کي سمجهڻ لاءِ وڏو ماخذ (Source) جي حيثيت رکندڙ آهي.

حوالا

1. منشاراماڻي, ڊي.ڪي (پروفيسر), گربخشاڻي جو جيون چرتر ۽ رچنائون, ايڊيٽر, سناي, ناز 'ڪينجهر! هوتچند مولچند گربخشاڻي, سنڌ جو بي مثل عالم, حيدرآباد: سنڌي ساهت گهر سنڌ, (2005ع), ص59
2. ايضاً 48
3. سيد, جي.ايم 'جنب گذاريم جن سين' ڄامشورو, سنڌي ادبي بورڊ, سنڌ (2005ع), ص 269.
4. Ghurbaxani, Hotchand, Moolchand, Prof. Dr. "Mysticism in the early nineteenth century, poetry of England". Printed By: Sindhi Language Authority Hyderabad, Sindh. 2018
5. Ibid page. No 13
6. Ibid page. No 13, 14
7. Ibid page. No 15
8. Ibid page. No 17
9. Ibid page. No 18
10. Ibid page. No 19
11. Ibid page. No 20
12. Ibid page. No 20
13. Ibid page. No 10
14. Ibid page. No 25
15. Ibid page. No 27
16. Ibid page. No 130-132
17. Ibid page. No 163
18. Ibid page. No 163
19. Ibid page. No 161
20. Ibid page. No 182
21. Ibid page. No 111
22. Ibid page. No 93
23. Ibid page. No 92